

KÜLLŐS IMOLA

Ponyvaballada, betyárballada, históriás ének

A *ponyvaballada* szó első tagja a megjelenés és terjesztés módjára utal, a második pedig egy ember- és konfliktusközpontú, dramatikus párbeszédekkel tűzdelt műfajra. A ballada Thomas Percy angol és skót gyűjteménye (1765) hatására, az első magyar népköltési gyűjteményt (1846–1848) összeállító és kiadó Erdélyi János svéd, norvég, dán, skót balladafordításai, Goethe balladáái, valamint Gyulai Pál és Kriza János székelyföldi gyűjtései nyomán került be az irodalmi köztudatba a 19. század közepén. Azt viszont nem tudjuk, hogy mikortól volt jelen a magyar szájhagyományban. Erről azért is vitatkoztak sokat a folklórkutatók és irodalomtörténészek, mert a legkorábbi, széphistória-, illetve históriásének-előzménnyel bíró népballadákat viszonylag későn, a 18. század közepén és végén jegyezték fel. A 18. századi kéziratos énekeskönyvekben tizenhat olyan balladatípus mellett, amelyek a magán- vagy a családi élet válságos helyzeteiről tudósítanak, egy történeti balladát (*A váradi basa vendégségét*, amelyet Pálóczi Horváth Ádám két változatban is rögzített), továbbá öt betyárballadát és két gyilkosság-, illetve hírballadát találtam.¹

A 18. századnál korábbi szövegek hiánya azonban nem jelenti azt, hogy a magyar népballadák mindössze kétszáz évesek lennének, hiszen az időtlen emberi érzelmek, ősi hiedelmek mellett jól datálható mentalitást, magatartásformákat, szokásokat és etikai normasértéseket őriznek. Korán följegyzett klasszikus balladáink mindegyike – a széphistóriai előzményű *Szilágyi és Hagymásin* kívül – a női sorsot, a női természetet, valamint a nemek és generációk konfliktusait dolgozza fel. Több jeles folklórkutató (Vargyas Lajos, Demény István Pál) úgy vélekedett, hogy a népballada letisztult művészi formáját egy, a hősköltészetre visszavezethető, változatos korú költészeti örökségből még a középkor folyamán alakította ki a magyar parasztság. Mások szerint (Ortutay Gyula, Faragó József, Kriza Ildikó, Klaniczay Tibor) a magyar népballada később, a 16–17. század folyamán keletkezett, erre enged következtetni a szóbeliségből felgyűjtött népballadák stílusa és témaválasztása. Közköltészeti kutatásaim okán jómagam is ez utóbbi álláspontot képviselem.

Azt most nem tudom részletesen kifejezni, hogy a *ballada* megnevezés milyen gazdag jelentéstartalommal bírt Európában és az angolszász nyelvterületen. Tanulmányomban csak a magyar balladákkal szeretnék foglalkozni, revideálva és kiegészítve az európai kitekintéssel rendelkező etnomuzikológus, Vargyas Lajos kánonteremtő elméleteit és monográfiájának csoportképző elnevezéseit.²

Egyrészt azért szükséges a ponyvaballada mibenlétéről gondolkodnunk, mert ez a kiadványtípus újra a nemzetközi³ és magyar folklorisztika érdeklődésének középpontjába került az elmúlt évtizedekben,⁴ mégpedig az írásbeli és szóbeli kultúra, a kulturális médiumok és közvetítőik kapcsán. Másrészt azért is, mert a *ponyva* kifejezés jelentése nagymértékben átalakult, negatív konnotációjúvá vált az elmúlt száz évben Magyarországon. Manapság egy átlagos műveltségű ember a szépirodalom „alatti”, kevésbé fajsúlyos, népszerű tömegirodalmat nevezi így: az érzelmes szerelmi történeteket, a krimiket és a „piff-puff” regényeket. Ezzel szemben a 18–19. században a vásárokon és búcsúkon árult „aproságokat”: a vászonponyvák vagy sátrakban engedély nélkül árult pár lapos, fametszetekkel díszített nyomtatványokat, illetve a harminc oldalnál nem hosszabb vallásos énekes- és imádságos füzeteket, szentek legendáit, valamint világi tartalmú verses és prózai históriákat, lírai dalfüzéreket neveztek ponyvának.⁵ A magyar világi verses ponyvairodalom kezdetei az 1700-as évekre vezethetők vissza, virágkorát a 18–19. szá-

zadban élte, annak ellenére, hogy erre kevés bizonyítékunk van. A legtöbb nyomtatványon kiadói és piaci érdekből nem volt évszám, a rossz minőségű papír miatt pedig alig maradtak fenn példányok, ugyanis „ronggyá olvasták” a „pótrás” vagy „krajcáros (h)istória” névvel illetett füzeteket. Olcsóságukat a hátlapjukon gyakran efféle árvers is hirdette:

*Jó barátom ne-is kérdezd-meg az árrát,
Hanem tsak add ide azt a' réz polturát.
Két krajzáron tartom, Polturán adhatom
Ne kotzódj az árrán, azt én ki-mondhatom.⁶*

A 19. század végéről, a 20. század első feléről fennmaradt leírások arról számolnak be, hogy a verses ponyvákat árusító históriások a vásárokon, sokadalmakban énekelve, kántálva kínálgatták történeteiket, ezzel próbáltak kedvet csinálni vásárlóiknak.⁷ Amint az Arany János *A képmutogató* (1877) című verséből is kiderül, olykor az elbeszélő énekek fontosabb jeleneteit színes vagy metszett képeken mutatták meg alkalmilag összeverődött hallgatóságuknak, akik aztán nem sajnáltak néhány krajcárt kiadni a szórakoztató, könnyfakasztó, elborzasztó vagy erkölcsnemesítő históriáért. Az ismerős dallamokra húzott verseket otthon, téli estéken újra meg újra elénekelhették, elolvashatták a nyomtatvány segítségével.

A korai magyar ponyvák alkotói és „fogyasztói” a középrétegből származtak, akik saját műveltségüket közvetítették a heterogén összetételű köznépi olvasótábor felé, igaz, változó sikerrel. Műveltségük sokkal többet merített a korabeli szellemi elit műveltségéből, mint az írástudatlan népéből. A falusi, tanyasi lakosság, a (mező)városi cselédség az 1868-as népiskolai törvény hatására fokozatosan vált olvasóvá, s a ponyvákon keresztül ismerkedett meg a világ- és a magyar irodalom klasszikus témáival, hőseivel: Árgirus királyfival, Fausttal, Toldi Miklóssal, Fazekas Mihály Lúdas Matyijával, a 16. századi széphistóriákban megverselt híres szerelmi történetekkel vagy Boccaccio és Grimm meséivel.⁸ A szó eredeti értelmében vett népművelést és népnevelést, az olvasáskultúra kiterjesztését a 19. század utolsó harmadában olcsó vagy ingyenes nyomtatványsorozatokkal államilag is támogatták.⁹

A ballada első műfaji meghatározása szerint: „tragédia dalban elbeszélve”, azaz három műnemet ötvöző műfaj, lírai, epikus és drámai elemek egysége, irodalmi mintákon, úgynevezett műballadákon alapult.¹⁰ A régi stílusú, „klasszikus” magyar balladaanyag körülbelül száz „téma” (szűzsé) köré szerveződő típusból, illetve szövegcsaládokból áll. Ezek ugyan a szájha-

gyományban maradtak fenn, de nem feltétlenül népi-paraszti alkotások, és korántsem magyar eredetűek, hanem az európai költészeti hagyomány magyar nyelvű termékei. A népballada ugyanis szinkretikus és integratív műfaj. Kialakulásában szerepet játszottak a hivatásos énekmondók (hegedűsök és lantosok), a 16–17. századi históriás énekek, a kéziratos és a nyomtatott közköltészet. Szövegüket, stílusukat olyan korábbi epikus és lírai műfajok formálták, mint a hősenek, a rabének, a prédikátorok írta lakodalmi intő és oktató énekek, valamint a táncdalok. Több balladatípusban (*A mennybe vitt leány*, *A két rab testvér*, *A nagy hegyi tolvaj*) még a halottsirató énekek nyomait is felfedezhetjük.¹¹

Egy 19. századi elmélet szerint az északi (angol, skót, skandináv) népeknél keletkeztek a komor témájú és tragikus végű balladák, míg a mediterrán népeknél (olaszok, spanyolok, portugálok) inkább a vígabb témájú és végű románcok születtek. Mára megdőlt ez az elmélet, a magyar hagyományban is akadnak derűs megoldással végződő balladák, mint például a trufaszerű történetet elmesélő *Katonalány* (amelyet egy 16. századi horvát széphistóriából fordított a Semptei Névtelen), *A gunaras lány* vagy *A házassuló királyfi*. E két utóbbi típust már a 18. század utolsó harmadában, illetve a 19. század legelején feljegyezték a személyi használatra összeállított, magánirodalomként funkcionáló kéziratos énekeskönyvekben.¹²

Arany János, akinek változatos tematikájú balladái a magyar költészet csúcspontjai, az ábrázolás lélektani hitelességét tartotta a műfaj legfontosabb sajátosságának:

Természete a balladának (s annál inkább, minél népiesb), hogy nem a tényeket, hanem a tények hatását az érzelem-világra, nem a szomorú történetet, hanem annak tragikumát fejezi ki, mennél erősebben. Magokból a tényekből s járulékaikból, mint idő, hely, környület, csupán annyit vesz föl, a mennyi mulhatatlanul szükséges, csupán annyit a testből, mennyi a lélek feltűntetésére okvetlen megkívántatik.¹³

A nyomtatásban vagy kéziratban fellelt, esetleg a szójhagyományból is felgyűjtött ponyvaballadák nem minden esetben feleltek meg a ballada klasszikus felfogásának, hiszen számos olyan epikus éneket kirekesztettek a műfajból, amelyben nincs személyek vagy társadalmi csoportok közötti konfliktus, szaggatott előadásmód, dramatikus párbeszéd, vagy amelyből hiányzik a lélektani ábrázolás, a balladai sűrítés, „homály”. Ilyenek voltak a szentek legendáit, Mária-énekeket tartalmazó, legendaballadának nevezett, énekelhető vagy felolvasható vallásos ponyvanyomtatványok. Írásom ezekkel nem foglalkozik, csak a világi témájú alkotásokról szól.¹⁴

Az olyan közismert balladák, mint a *Kőműves Kelemenné* (*A falba épített feleség*), *Az elégetett házasságtörő* vagy a *Mónár Anna* (*Az elcsalt feleség*) gyakorta nemesi rangú hőseik, áldozataik ellenére általános tanulságokkal szolgálnak, és csak metaforákkal utalnak a balladai történetes körülményeire, a hős tetteinek indokaira. Miközben megjelenítik és megerősítik az egykori közösségi normákat, morált, élet- és gondolkodásmódot, hallgatóságukból együttérzést és katarzist váltanak ki. A könyvtári kutatások azt igazolják, hogy a 19–20. század fordulóján a felépítésükben és témájukban is különböző új stílusú balladák – amelyek zöme közemberek tragikus végű szerelmi történeteiről, szerencsétlenségekről, bűntényekről szólt – fokozatosan háttérbe szorították a szójhagyományban élő régi stílusú balladákat, epikus énekeket. Az új stílus fő képviselői a betyárballadák, a ponyvaballadák és a históriás énekek.

A folklorisztikai szakirodalom által félnépi, históriás költészetnek is nevezett, népköltők által megverselt, majd a szójhagyományban csiszolódott, folklorizálódott históriás énekek és a regionális ismertségű helyi balladák többsége egyáltalán nem drámai felépítésű, nem „emelkedett stílusú”. Ezek kifejezetten érzelgős, hatásvadász, szójbarágósan didaktikus versezetek, amelyek legtöbbször regionális eseményekről, véres bűnyekről (egy-egy helyi gyilkosságról, tragikus balesetről, szerencsétlenségekről) tudósítottak: „Hallottátok, kis Cibakon mi történt? / Faragó Bélát az éccaka megölték.”¹⁵

Nevelői tilalmak ellenére magam is énekeltem az 1950-es években az *öngyilkos szerető-gyilkos* típuselnevezésű új stílusú balladát,¹⁶ amelyben Szabó Gyula csak azért öli meg kedvesét, majd önmagát, mert tiltják tőle a lányt, ne legyen hát senkié. „Szabolcs megye, nyíregyházi nagyerdő, / Vérrel van ott befröcskölve a mező” – kezdődik az ének, majd a gyilkosság naturalista részleteivel folytatódik: „Borotvával metszette ki a szívét, / Hogy ne vigye másvilágra szerelmét.”

Ezek a hírértékkel bíró, elborzasztó bűnügyeket kitergető, poétikailag gyatra versezetek messze nem felelnek meg a ballada klasszikussá vált meghatározásának. A ponyvaszerző részint közismert formulák beépítésével alkotta meg szövegét, részint épp ellenkezőleg, valóságos események aktualizálásával. A sebtiben összetákolt hírvers, história csak hitelességének és újdonságának bizonygatása által vált újra meg újra eladható árucikké.¹⁷ Az ismert dallam és a filléres nyomtatvány hozzásegített a szövegtanuláshoz, a szóbeli terjedés, „átdolgozás”, csiszolás pedig fokozatosan általánosította az eseményeket, megváltoztatta a helyszínt és a szereplők nevét, több esetben „megmagyarázta” a „hősök” vagy áldozatok normasértő viselkedését, elhagyta a valóságghú egyedi részleteket. A hosszú vásári epikus ének a folklorizálódás során gyakran lerövidült, úgynevezett balladás dallá változott a szóbeliségben, mert elmaradt a figyelemfelkeltő idő- és térbeli tájékoztatás az elejéről, az oktató-moralizáló strófák pedig a végéről. Ezt tapasztaljuk *A kiirtott kocsmároscsalád (Pápainé)* vagy az országosan elterjedt *A cséplőgéphe esett lány (Farkas Julcsa)* balladájánál. Természetesen szép számmal voltak olyan ponyvaversek, amelyek nem is kerültek be a paraszti hagyományba, nem folklorizálódtak.

Ez a 19. század második felétől egyre gyarapodó félnépi énekanyag három-négy, országosan ismert szöveget kivéve gyakorlatilag kimaradt Vargyas Lajos európai kitekintésű monográfiájának történeti és esztétikai szempontú válogatásából, esetleg az „új balladák” heterogén összetételű csoportjába került. Vargyas nyolc ponyvaballadát adott ki,¹⁸ de ennél nyilvánvalóan több van. Ha egy ballada első szövegváltozata nyomtatott forrásból került elő, majd többekévéb átalakul a szájhagyományban, az ponyvaballadának tekinthető. Ilyen például a *Megcsalt férj/Hűtlen feleség* típus,¹⁹ amely Friedrich Wilhelm Meyer ponyván kiadott balladájának (1790) csaknem szó szerint magyarított változata. A „tréfás”, satirikus balladát már Tóth István „kiskún filepszállási” kántor 1832–1843 között összeírt daloskönyvében és Rapos József szerelmi dalgyűjteményében (1837–1841) is megtaláljuk, majd Kriza János *Vadrózsák* című székely népköltési gyűjteményében (1863) ki is adták.²⁰ Egy Szeged környéki változaton a tájnyelvi kifejezések ellenére is érezhető a szöveg idegen eredete:

*Ha belépök az udvarba
– Egy, kettő, három,
– Egy két ló a fáhon kötve,
Én csak csudálom.
Hallod, édös feleségöm!
Mi baj, anygyalom?
Mit keresnek itt a lovak?
Föl nem fokhatom.
Nézze mög az udvariját,
Hun lát lovakat?
Fijas tehén, a vásárba’
Vöttem azokat!
Fijas tehén fölnyergölve,
Ó vé, ó vé, ó vé!
Maj’ rá szöllek még!²¹*

A Vargyas által közzétett ponyvaballadák közül négy típus is idegen eredetű (a *Pávás lány*, a *Temp-lomkerülő*, a *Gróf és az apáca*, a *Vadász és lánya*), jól-rosszul lefordított, gyakran csak egy-két változattal képviselt szöveg, amelyeket valószínűleg cseh–morva, illetve német vásári énekek terjesztettek el a Habsburg Birodalomban. Népszerűségüket jelzi, hogy a két utóbbit ma-gam is tudtam és énekeltem gyerekkoromban. A *Pávás lány* szövegét először Jankovich Miklós műgyűjtő, a ponyvakiadványok művelődéstörténeti fontosságának első hazai szószólója je-gyezte fel *Magyar Világi Énekek* (1789–1793) című dalgyűjteményében.²²

Vargyas arányaiban is részrehajló balladacsoportosítása²³ nem alkalmazkodott a nemzet-közi balladakutató társaság által javasolt tematikus rendszerezéshez,²⁴ de önmagában sem volt következetes. Jól láthatóan keverednek benne a történeti, műfaji, stilisztikai, poétikai szempontok az eredet és elterjedés, valamint tematikus és funkcionális szempontokkal.

A hazai csoportosítási kísérletek kudarcát az Ortutay–Kríza-balladaantológia (1968) ösz-szeállítása után Kríza Ildikó tanulmánya (1969/1991) így összegezte:

nemcsak történeti, tematikus, szerkezeti aspektusból hiányosak az eddigi ballada-rendszerezési módszerek, hanem még az összetett műfajú vezérelv sem elegendő. A praktikus célú klasszifikáció sok tekintetben ellentmond a műfaji összetevők szerinti rendszerezésnek.²⁵

A ponyvaballadák főbb témacsoportjai: 1.) a betyárok, zsványok; 2.) bűncselekmények, gyil-kosságok és szerelmi tragédiák (pl. *A meggyilkolt fonólány*, *Öngyilkos elhagyott szerető*, *A kiirtott kocsmároscsalád*); 3.) balesetek és szerencsétlenségek (a *Cséplőgépbe esett lány*); 4.) vallásos, moralizáló és csodatörténetek (*legendaballada*); 5.) tréfás, gúnyos vagy tanító versek (pl. *A megcsalt férj*).

Tehát a ponyva- és betyárballadák Vargyas-féle elkülönítése az egyéb „új balladák”-tól meglehetősen szűk látókörű. Ráadásul az általa konstruált csoportokban legalább tíz-tizenöt bizonyíthatóan nyomtatott vagy kéziratos eredetű, nemegyszer ismert hírversíróhoz, népköltő-höz köthető szöveg(típus) van.

Vikár Béla óta tudják a folklórkutatók, hogy a szeretője által 1825-ben *meggyilkolt fonó-lány*, *Szűcs Marcsa* (*Maris/Boris*) balladáját egy Új Péter nevű mezőcsáti írástudó írta meg nyolc strófában.²⁶ Szűcs Maris tragikus története többé-kevésbé eltérő szöveggel már a re-formkorban országosan ismertté vált, bekerült Mindszenty Dániel 1832-ben összeállított kéziratos dalgyűjteményébe *Rege Szűcs Marisról* címmel, s még Erdélyi János is megversel-te 1856-ban egy helyi monda alapján. Vargyas Lajos azért foglalkozott részletesebben a Szűcs Marisról szóló énekkel, mert fontos adaléknak tekintette a balladává alakulás elméle-téhez. A folklorizálódott változatok ugyanis vidékenként különböző okokkal (a legény félté-kenysége, a leány terhessége stb.), lírai népdalokból vagy más gyilkosság-balladákban átvett formulákkal magyarázzák a tragédiát, aktualizálják a helyszínt, a gyilkos nevét, és „utólag alakítgatják az éneket a konfliktus felé”.²⁷ Ezért a szájhagyományban olykor összeolvastják és azonos dallamra éneklék a *Szégyenbe esett lány* balladájával. Mivel Vargyas nem tudott Er-délyi műballadájáról, ez a szövegváltozat nem került a látókörébe, bár egyes irodalomtörté-nészek szerint épp ez felelt meg leginkább a balladáról kialakított korabeli műfaji és poéti-kai követelményeknek.²⁸ A *meggyilkolt fonólány*ról szóló ballada a 20. század utolsó harma-dáig igen népszerű volt, több hosszabb-rövidebb változatát gyűjtötték fel, és többnyire a lá-nyoknak szóló intelmekkel zárul:

*Lányok, lányok, lányok, rólam tanuljatok,
Hogy irigy legénnyel ne barátkozzatok;
Mert ha barátkoztok, úgy leszen sorsotok,
Piros véretekkel kell meglakolnotok.*²⁹

Egy 2011-ben gyűjtött dusnoki változatban:

*Lányok, lányok, lányok rólam tanuljatok,
Este ja fonóba messze né járjatok.
Mert ha messzi jártok tik is majd így jártok,
Csütörtökön délután harangoznak rátok.³⁰*

Vargyas történeti és esztétikai szempontú osztályozása nem sok teret hagyott az olyan műfaji átfedéseket tartalmazó epikus énekeknek, mint például a kivégzési búcsú, siratóballada, gyilkosság-ballada. Jó példa erre az 1810 körül ponyván megjelent, egészen népies hangvételű *Barna Péter és Sallai Pista balladája*,³¹ melynek egyes szakaszai, sorai, motívumai szemmel láthatóan a megelőző időszak bujdosóénekeiből, keserveseiből, rabénekeiből lettek ügyesen összeszerkesztve. A későbbi betyárdalok, rabénekek is ennek egy-egy részletét, motívumát, költői fordulatát variálták tovább még százötven év múltán is.

A BETYÁRBALLADÁK ÉS AZ ÚJ STÍLUSÚ BÜNTÉNYBALLADÁK

A magyar betyárköltészet változatos műfajainak nemzetközi, Kárpát-medencei és magyar anyaga, s azon belül korai, epiko-lírikus betyárballadáink ponyvai háttere már elég jól feltárt.³² Nagyszerű forrásfeltáró munkát végzett Békés István, aki összeszedte és kiadta a legkorábbi magyar bűnügyi ponyvákat.³³ Könyvében a kriminális esetek között nemcsak a lókötó, útonálló haramiákról, kisztíli rablókról és gyilkosokról szólt, hanem a legendás hírűvé vált „igaz”, „úri” betyárokról is.

*Az Alföldre menendő Angyal Bandi nótája*³⁴ nyitotta meg a betyárponyvák sorát. Az első országos hírű lovas betyár (eredeti nevén Szentmártonyi Ónody András, 1760–1806) borsodi születésű, tanult, több nyelven beszélő nemesember, több vármegye hatóságait megtévesztő, ellentmondásos személyiség volt. Körözési képe modelljévé vált a lovas betyárokat ábrázoló, faragott mézeskalács-mintáknak is. „Nótáját” valószínűleg az 1787-es gönci lókötését követő 1788-as kassai fogsága után költötték:

*Lám, megmondám, Angyal Bandi, ne menj az Alföldre
Csikósoknak, gulyásoknak közibe, közibe,
Mert megtanulsz lovat lopni izibe, izibe,
Majd úgy kerülsz a vármegye kezébe, kezébe...*

Számos lírai dalszöveg kíséretében ez a szöveg került a ponyvára, ahol több kiadást is megért, majd jelentéktelen változtatásokkal a 19. századi kéziratos énekeskönyvekbe is bemásolták.

A műköltőre valló 28 soros versben számos egyedi, olykor romlott szövegű sor(pár) is szerepelt (többek között az, hogy Angyal Bandi furulyált a kassai börtönben), de ezeket a kéziratos és folkloralódott változatok már nem tartalmazták.³⁵ A ballada idézett első sora bekerült Margalits Ede szólásgyűjteményébe is: „ne menj oda, ahol nem vagy ismerős”, „ne foglalkozz olyan dologgal, amihez nem értesz, ami nem a te dolgod” jelentéssel. Annak ellenére, hogy Angyal Bandiről nem írtak más dalt vagy balladát, személyéről és tetteiről számos betyármonda maradt fenn a szóbeliségben. Többször említik, hogy különböző törvénytörő kihágásai után azért kapott kegyelmet, mert szépségével, férfiasságával meghódította Mária Teréziát.³⁶ (Feltűnő, hogy a betyárfolklorban milyen hangsúlyos a betyár szép külseje, díszes ruházata, férfias vonzereje.) A közérdeklődést kihasználva Balog István a bécsi haramia-szindarabok mintájára, több folklórmotívumot, hiedelmet bedolgozva írta meg *Angyal Bandi* című népszínművét, amelyet 1812-ben mutattak be Pesten.³⁷ E darabot újabb, a betyár életét feldolgozó irodalmi

művek követték. Jókai Mór *A népdalok hőse* című romantikus elbeszélését (1857) egy borsodi költő „betyáreposza” (1856) nyomán írta meg Angyal Bandiról. A szájhagyományra Dienes István 1924-ben megjelent regényes életrajza hatott a leginkább, s így a következő ötven-hatvan évre Angyal Bandi a nyalka, „úri”, lovas betyár modelljévé vált.

A Barna Péterről (1785–1809) szóló 54 soros anonim vers legkorábbi betyárballadánk egyike.³⁸ 1810–1820 között négy ponyvakiadásban jelent meg, kettő *Sallai Pista és ama híres nevezetes Barna Péter' nótái* címmel, kettő pedig a váci nyomda *Barna Péter, Tsuda Ferkó és Sallai Pistának kedves nótái* című füzetében. A kontaminált szövegű ponyvavers sok fejtörést okozott a folkloristáknak,³⁹ mert a korabeli szájhagyomány erős hatását mutatja nemcsak a szöveg szintjén, hanem a betyár(ok) sorsán sajnálkozó, velük szimpatizáló hangvételében is. Barna Péter szintén lovas betyár volt, és más 19. századi betyárhoz, például a nagyszalontai Fábíán Pistához hasonlóan – akit 1851-ben kötöttek fel – ő is katonaszökevényből lett „haramia és útonálló tolvaj”. Először 1808-ban többrendbéli állatlopás miatt ítélték bitóra, ám megszökött a nagykállói tömlőcből. Elfogására három vármegyét és az egész Hajdú Kerületet mozgósították, mégis „civiliek” fogták el az ártánházi pusztán lévő csárdában 1809. április 28-án. Barna Péter átlótt karral, betört fejfel, a sok veréstől félholtan került a vármegye kezére. S mivel szökése óta is több rablás, emberölés, lólopás és egyéb garázdaság volt a rovasán, május 8-án a Hajdú vármegyei rögtönítélő bíróság kötél általi halálra ítélte. Vallomásában tíz alkalmi cimboráját nevezte meg, de Csuda Ferkó és Sallai Pista nevű (akikkel együtt említi a ponyvavers) nem volt közöttük. Volt viszont egy Sóti István nevű cimborája, akit elfogáskor az elkeseredett védekezés, dulakodás közben agyonvertek. Tehát a ballada egyik változatának véres kezdőképe éppen ráillik: „Sallai Pistának gyócs inge, gatyája, / Vérrel virágozik a testi ruhája.”

„A történet terjedésében, balladává formálódásában minden valószínűség szerint a vásári istóriások közreműködése is feltételezhető” – állította Béres András, aki Barna Péter periratait feltárta és közreadta.⁴⁰ A betyár vallomásából az derült ki, hogy a balladában megnevezett Románné az ártánházi kocsmárosné volt, aki pisztolyt és ruhadarabokat vásárolt számára a debreceni vásárban. Tehát segítette az üldözött betyárt, de nem voltak lányai, akiket Barna Péter „ruházott” volna. A ponyvaballada számos motívuma (pl. a szeretői miatti rablás, a betyársors miatti kesergés, az önsiratás és az átok) közhelysora, formulája megtalálható a néhány évtizeddel korábbi és a korabeli közköltészetben, továbbá beépült a 19–20. századi népköltészetbe, elsősorban a betyárköltészetbe. Például:

*Kár volna még nékem a fán megszáradni,
Lobogós gyócsatyám szélnek bocsátani,*

*Szép sarkantyús csizmám szélnek összeverni,
Fekete két szemem hollónak kivájni.*

Ez a közhelystrófa már a *Világi szép ének egy szegény kondásról* című 18. századi kivégzési búcsúénekekben,⁴¹ majd más betyárdalokban és -balladákban is felbukkant. A szabadulást szimbolizáló „Felszállott a páva” motívumot általában a lírai (börtön)dalok, rabénekek és katonadalok említik, mi több, a szabadság és a szabadulás jelképeként Ady költészetében is helyet kapott. A „Füdd el, jó szél, füdd el hosszú útnak porát” közhelysört a bujdosóénekekben és a keservekben is megtaláljuk. A következő sorpár – „Nálunk a halottnak hármat harangoznak, / De Barna Péternek egyet sem kondítanak” – pedig előfordul *A falba épített feleség* (Kőműves Kelemenné) balladájában. A ponyvavers korabeli ismertségét, hatását mutatja, hogy egy kiskunsági (halasi) tolvaj, Benke Kotsis Pál 1818-ra datált „nótájának” ritmikája, rímelése és több formulája is feltűnően hasonlít Barna Péter balladájához.⁴²

*Szegény Barna Péter be sok lovat lopott,
Románé két lyánya abból ruházkodott.
[...]
A pusztai csárda most borult bé gyászba,
Szegény Barna Péter most esett rabságra.*

*Kotsis Pál, Sebestény de sok bankót lopott,
Kamhel József háza abból gazdagodott.

A Kamhel háza is most borult bé gyászba,
Temérdek sokaság áll az udvarába’*

A kora újkori közköltészet latorbúcsúinak egyik legutolsó – önmagában is megálló – példája a *Zöld Marci és szeretője nótái és egymástól való bútszások*⁴³ című 1817-es (majd 1847-ben újryanomott) ponyvakiadványból származik. A hosszú ponyvavers szerzője Pogány Péter kutatásai szerint⁴⁴ egy debreceni evangélikus diák, később teológus professzor, Erdélyi József (1795–1863) volt, aki minden bizonnyal ismerte a kivégzési búcsú énektípusát, s ezenkívül is

több, különböző korú népi és félnépi szövegrészletet és utalást illesztett be saját költeményébe. A monológokból és párbeszédéből álló ponyva a betyár és szeretője párbeszédével indul „Hideg szél fú észak felől...” kezdettel. Ennek a szerelmi dalként önállósult részletnek eleddig négy kézirat változatát találtam meg az 1840-ig összeírt daloskönyvekben. Ám a korábbi, közköltészeti mintákra visszavezethető versnek csak bizonyos részletei folklorizálódtak.

Így például az a párbeszéd, amely Zöld Marci és cimborái, Becskereki, Palatinszki és a vármegye urai között zajlott, néhány strófa erejéig az 1836-ban elfogott és kivégzett dunántúli betyár, Milfait Ferkó búcsújaként bukkant fel egy levéltári kézirat-lapon. Milfait „magacsinálta” (!) kivégzési búcsúéneke eredetileg Zöld Marci és társai búcsúzásából lett jól-rosszul átalakítva,⁴⁵ valószínűleg röplapon árulták a betyár kivégzése előtt készített portréjával együtt. Csak röviden idézem, dőlt betűvel jelezve az eredeti vershez képest történt a változtatásokat, a „személyre szabást”.

MILFAIT BÚCSÚÉNEKE

1. *Kegyetlenségemnek meg van adva bére,
Ellenem sok ember bosszúállást kére,
Kiknek nem nézhettem summás kincseikre,
Elrablám vagyonát törvény ellenére.*

2. *Útonálló voltam, az Ég nem nézhetta,
Hogy kezem tovább már a prédát tehesse.
Meg is vallom: sok volt kezemnek nagy tette,
Isten igaz jussal fizet már érte.*

...

...

5. *Múljon el hát életünknek minden világi hívsége,
Tudom, nem lesz többé semmire szüksége!
Látom, már nincs hozzám senkinek hívsége,
Húzzatok föl, rabok, hollók élelmére!*

Nyilvánvaló, hogy a 19. század első felében még megvolt a társadalmi igény a kivégzési búcsúénekekre, ha valaki Milfait nevében is kompilált egyet. A búcsúének-mondás szokásának meglétét bizonyítja továbbá egy borsodi haramia, *Kadar históriája* is, amelyet egy sajtóvámosi parasztember kéziratos versgyűjteménye őrzött meg; vagy az az ugyancsak ponyván kiadott kivégzési búcsú, amelyet állítólag két Debrecenben kivégzett rabló katona egyike, bizonyos Kapros János, szoboszlai születésű legény „mondott el”.⁴⁶

A Zöld Marciról szóló ponyvavers alig két évtized leforgása alatt bekerült a közköltészetbe, s ott a szituációnak megfelelően átalakult. Zöld Marci alakja megjelent az irodalomban, a színpadon és a népművészetben is.⁴⁷ Wándza Mihály 1817-ben népszínművet írt róla, Vörösmarty 1831-ben verset Becskerekiről. Ők ihlették Gaál József *Haramiacsók* című elbeszélését (1835) és Petőfi betyárverseinek egy részét (*Pusztai találkozás, Zöld Marci*). Egy debreceni diákköltő, Bogya József *Bacchus házassága a nimfával* címmel 1825-ben nagyszerű életképekkel és remek folklóradatokkal teli eposzparódiát írt, amelyben Zeus felesége, Júnó mosogatás (!) közben egy Zöld Marciról szóló dalt dúdolgatott.⁴⁸

A felakasztásukat váró útonállók, tolvajok búcsúszavai – amelyekkel önmagukat és néha a sorsot vagy a forgandó szerencsét okolják bűnös életükért – előbb a betyár témájú (ponyva)balladák kedvelt záradékaként jelentek meg néhány szakaszos vagy soros terjedelemben, majd a betyárdalok szövegébe illeszkedtek be, amint például ebben a balladás dalban láthatjuk:

7. – *Mi haszna mán a világnak,
Ha belüle maj' kizárnak?!
R'ánk van mondva szentenczija
Hogy vagyunk halálnak fija!*

8. *Kovács Pista könyves szömmel
A Sándornak sírva felel:
– Éccző löttünk a világra,
Mökhalunk ma gyalázatra!*

9. *Mökhalunk ma gyalázatra,
Rosz' embörök prédájára.
Három óra ide hátra,
Készüljünk, pajtás, halálra!*⁴⁹

A nyilvánvalóan históriaköltőtől származó balladát Vargyas is közölte Bartók 1906-os dobozi gyűjtéséből:

*Kecskeméti gavallérok,
Öten vótak nagy huncutok,
Varga Sándor, Kocsis Antal,
Kovács Pista, Lócsös Mihály,
Ötödik vót a Csutora.⁵⁰*

Igaz, ebben a betyáros közhelystrófákkal, motívumokkal (rablás és vacsorarendelés a csárdában) telített szövegben nem szerepel a végbúcsú, viszont csak ennek a változatnak ismerjük a dallamát.

A betyártematika 19. századi divatját jelzik az általam „megbetyárosított” balladának nevezett alkotások. Ilyen például egy kevésbé ismert reformkori gyilkosságtörténet tudatos átalakítása. A feleséggyilkosság miatt 1825-ben lefejezett (!) húszéves Gyura András ceglédi tanyásgazda esete nagy port kavart fel a sajtóban. A gyilkosságot és kivégzést valaki megversette, majd a valóságtól eltérő adatokkal folklorizálódott hírverset *Gyuri Bandiról* Erdélyi népköltési gyűjteménye is közölte. Csengery Gusztáv műballadája nyomán⁵¹ regény⁵² és színpadi mű is készült a „megbetyárosított” témából.⁵³ Gyuri Bandi nevéhez a szájhagyomány egyre több betyárköltészeti motívumot (pl.: kitalált szeretője biztatására követte el a gyilkosságot), rabének és börtöndal formulát kapcsolt. A folklorizálódás utolsó fázisában a Gyuri Bandiról szóló balladás dal a dunántúli Patkó fivérekéről, az utolsó bakonyi betyárról, Savanyú Jóskáról (†1907), valamint a meggyilkolt kocsmárosnéról, Pápainéról szóló balladák egy-egy motívumával is gazdagodott.⁵⁴

Gyuri Bandihoz hasonló, kitalált betyárhős volt Villám Bandi és Patkó Bandi. A legkorábbi ponyvát Gőz Lőrinc írta és adta ki Aradon 1863-ban: *Híres betyár-Főnök Patkó Rabló Kalandjai*⁵⁵ címmel, ám a versbe szedett négy történet egyike sem felelt meg a dunántúli Patkó testvérekhez, Istvánhoz és Jánoshoz köthető valóságnak. A *Patkó Bandi híres rablóvezér élete és halála* című ponyva a *János vitézből* lopott és plagizált részletekkel Pesten jelent meg a Bucsánszky kiadónál 1864-ben. Szerzője Angyal Bandihoz hasonlóan lovas betyárrá léptette elő Patkó Bandit, és egy ismert strófákból összeállított korabeli betyárdalt, valamint egy „csali” verset, az ún. *Patkó nótát* (*Ki látott már egy lovon 7 patkót?*) is közölte. A Patkóról szóló ponyvák kifejezetten azokat a romantikus, a betyárt idealizáló toposzokat és motívumokat használták fel, amelyeket az egy emberöltővel korábban élt, dunántúli Sobri Jóskáról (†1837) költöttek. Egyébként a maga korában Sobrinak volt a legjelentősebb sajtója, élettörténetét németül és franciául is kiadták, színpadon is megjelenítették, sok népdal szólt róla, ám balladás éneke nem volt. A róla megjelent ponyvakiadványok, regényes életrajzok kiszínezték Sobri személyiségét, kalandjait, és valótlan tetteket kapcsoltak nevéhez. Ezeket a hamis, romantizáló műveket „sobriádáknak” nevezi az irodalomtudomány.⁵⁶

Jó példa a folklorizálódásra *Bogár Imre nótája*. A szép kiskunsági betyárt húszéves korában Pesten akasztották fel. Az 1862-ben kiadott, Tatár Péter által írt ponyván a prózai életrajzi beszámoló után *Bogár Imre búcsúja* címmel egy 25 strófás, egyes szám első személyű moralizáló, didaktikus kivégzési búcsúvers szerepelt.

*Mily sokan kísérnek ki kora síromhoz,
Mily sokan tódulnak ki a bitófámhoz,
Hogy lássák mint lakol a rút gonosztevő,
A törvény szigora hogy mily(en) rettentő!⁵⁷*

Az 1881-es, Bucsánszky által utánnymott ponyvafüzetből – *ifj. Bogár Szabó Imre elhíresedett rablónak életleírása és halála* – egy hónap leforgása alatt harmincötezer példány kelt el, ez ala-

pozta meg a betyár országos hírét. Ebben a füzetkében már megjelent a róla szóló népballada-szöveg *Bogár Imre nótája* címmel, „Zavaros a Tisza, nem akar higgadni, / Az a híres Bogár Imre által akar menni” kezdő strófával. A balladának már egészen más a hangütése, mint az idézett ponyvaversé. Békés István szerint a csiszolt formájú népballada nem a betyár kivégzése alkalmával, hanem később keletkezett: „talán az 1881-es kiadást megelőző korábbi utánnomások valamelyikénél csatolták a füzet eredeti szövegéhez... A Moldvától Zaláig, Torontáltól Zemplénig elterjedt ballada új vonzerőt adott a régi portékának.” Bartalus István 1870–1871-ben jegyezte fel, Török Károly hódmezővásárhelyi dalai között pedig 1872-ben jelent meg.⁵⁸ Szerzője valószínűleg egy korabeli vásári ponyvaárus, históriás lehetett, aki meglehetősen jól ismerhette a korabeli népköltészetet, s egy bevált formula vagy rímtoposz kedvéért változtatta délre a betyár délutáni kivégzésének időpontját.

*Harangoznak délre,
Fél tizenkettőre;
Most kísérik Bogár Imrét
A vesztő helyére.*

*Kiapadt a Tisza,
Csak a sara maradt
Meggalt szegény Bogár Imre
Csak a híre maradt.*

Bogár Imre balladája országszerte alig variálódó szöveggel és azonos dallammal terjedt el. A balladai történet egésze, az, hogy a betyárdicsőség rövid ideig tart, s biztos bukással végződik, igaz. Az a részlet azonban, hogy Bogár Imre a szeretője (Duli Maris/Marcsa) miatt vetemedett lólopásra, mert a családalapításhoz kellett neki a pénz, már költői kitalálás.

Általánosságban azt mondhatjuk, hogy az első betyároknak, Angyal Bandinak, Zöld Marcinak, Sobri Jóskának mind a populáris kultúrában, mind a szépirodalomban gazdag utóélete volt. A betyárok élettörténetének, tetteik mondanakörének, kedvelt „nótájának” népszerűsítéséhez nemcsak a kivégzésükkor röplapokon terjesztett, társadalmi normákat erősítő, moralizáló versek járultak hozzá, hanem a kortárs írók, költők, valamint a népszínművek szerzői is. Ám nem mindegyik betyárról született ballada. Még Rózsa Sándorról, a „betyárkirályról” sem, ami talán azzal magyarázható, hogy pályafutása nem volt olyan üstökösszerű, mint a fiatalon kivégzett, állítólag „angyali szépségű” kiskunsági Bogár Imréé. A Rózsa Sándorról szóló dalok száma is aránytalanul kicsi a hírnevéhez viszonyítva, bár a betyárvilág elmúltával sok dalba és balladába az ő nevét illesztették bele a kevésbé ismert, feledésbe merült kisstílusú helyi betyárok, fenegyerekek neve helyett. Ilyen például a „Mátészalka gyászban van, / Gacsaj Pesta halva van” kezdetű siratóballada, ami így módosult: „Bakonyerdő gyászban van, / Rózsa Sándor halva van...” (Az már csak „hab a tortán”, hogy Rózsa Sándor alföldi betyár volt, sohasem járt a Bakonyban.)

A kordivatnak megfelelően ugyancsak utólag lett „megbetyárosítva” az országszerte igen népszerű, régi stílusúnak tartott Fehér László (*A halálraitélt húga*) ballada, amit Vargyas 14. századi francia eredetűnek tartott, bár elismerte, hogy „élete, elterjedése és divatja együtt járt a betyár- és pásztordalokkal; dallamaik is többnyire azonosak”.⁵⁹ Bóta László irodalomtörténész szerint a történet eredetileg Hunyadi László tragikus kivégzéséről szólt, s a népballada az udvari énekesek hagyományából merített. Még a 20. század első felében is számtalan újraköltésével találkozunk, amelyekben megváltoztatták ugyan a kivégzés módját fővételről akasztásra vagy agyonlövésre, ám szereplőinek erkölcsi felfogásából, érzelemdús, indulatoktól fűtött hangjából még érezhető a 15. század szellemisége. Csörsz Rumen István hívta fel a folkloristák figyelmét a balladatípus korai ponyvakiadására (1838), illetve az Erdélyi János-féle szö-

vegkiadásra (1846) is. Talán épp az 1810-es évekbeli *Angyal Bandi*-ponyva „Rajta üte Gönc városa megfogni, megfogni” sorából került át a lólopás ötlete és a helynév az egyébként más metrumú Fehér László-balladába.⁶⁰

Vargyas Lajos a ponyvaballadák közé sorolta *Pápainé / A kiirtott kocsmároscsalád*⁶¹ típusnévvel az egyik közismert 19. századi bűntényballadát. A tiszahajlati csárdában 1859-ben történt többszörös gyilkosság versbe szedett históriáját csak első megjelenései alapján nevezhetjük így, valójában ez is „megbetyárosított” bűntényballada, mint a Gyuri Bandiról szóló. A hétszeres gyilkosságot ugyanis Pápai Mihály kocsmáros komája, gyerekei keresztapja követte el bosszúból. A históriás ének stílusban megfogalmazott 9-10 strófás változatokban még a valóságnak megfelelő realista részletek találhatók: a brutális gyilkosság időpontja, helye, az áldozatok nevei, s mindez kívülállóként (egyes szám harmadik személyben) elbeszélve. A valóságnak megfelelő mozzanatok azonban a későbbi, szájhagyományozódó változatokból már kimaradtak, a véres tettet már betyároknak tulajdonították:

*Jaj, de széles, jaj, de hosszú az az út,
Amelyiken kilenc betyár elindult!*

*Kilenc betyár kilenc felé lovagolt,
Pápainé kocsmájába betartott*

(Majláthfalva, Temes m.; Ercsi, Fejér m., 1958)

Maga Vargyas állapította meg, hogy a balladaszöveg „fokozatosan folklorizálódott”:

A népi csiszolómunka tehát megindult rajta, hogy általánosabbá, „elvontabbá” tegye. Végül mégsem lett belőle igazi ballada, minthogy egy véres eseményen kívül semmi lélektani konfliktust nem tartalmaz.⁶²

Tanulmányom a szűknek érzett ponyvaballada kifejezés problémájából kiindulva a szóbeli hagyomány és a nyomtatásban megjelenő költészet összekapcsolódásának, egymásra hatásának lehetőségeit villantotta fel a legkorábbi betyárballadák szövegtörténete kapcsán. Az I. világháborúig virágzó magyar betyárfolklor igen heterogén összetételű hagyomány, amelyet a 18–19. századi nyugat-európai eredetű romantikus irodalom, a rablósínjátékok, népszínművek, ponyvakiadványok és a kora újkori közköltészet írásos emlékei, például a kivégzési búcsúversek, a bujdosódalok, a rabénekek, valamint a szóbeliségben megőrzött klasszikus népballadák tápláltak. A betyárfolklor – szemben a kora újkori lator- és tolvajénekekkel – mindig kívülről szemléli, láttatja és „kommentálja” a törvényen kívüli életet és erkölcsöt. A szövegek életrajza szorosan összekapcsolódik a műfaj fejlődéstörténetével. A szövegek történeti analíziséből kiderül, hogy a betyárdalok és -balladák nem az igen rövid életű, többnyire analfabéta betyárok „magacsinálta” produktumai, hanem egy európai költészeti hagyomány időben változó, sokszorosan rétegzett sajátos magyar változatai.

A 19. századi nemzeti romantika jegyében fogant szépirodalmi, színpadi és kolportázs művek nagyon is tudatosan választották hőseikül a törvényen kívüli „igaz betyárokat”, akik aktuálpolitikai ideológiákat, nemegyszer a nemzeti, népi hős eszményét személyesítették meg, és kétségtelenül igen nagy hatással voltak az egész kárpáti régió folklorjára, ezáltal óhatatlanul befolyásolták, alakították a nemzeti, történeti identitástudatot – még a legutóbbi évtizedekben is.⁶³

JEGYZETEK

- ¹ KÜLLŐS Imola, *Balladaszűzsék és -típusok legrégebb kéziratos feljegyzései = Az Idő rostájában III. Tanulmányok Vargyas Lajos 90. születésnapjára*, szerk. ANDRÁSFALVY Bertalan, DOMOKOS Mária, NAGY Ilona, L'Harmattan, Budapest, 2004, 265–294.
- ² VARGYAS Lajos, *A magyar népballada és Európa I–II.*, Budapest, 1976; *Uő, Népballada = Magyar Néprajz V. Népköltészet*, Budapest, 1988, 278–371.
- ³ Ld. KRÍZA Ildikó recenziója Hannelore CASTEIN, *Die anglo-irische Strassenballade*, Wilhelm Fink Vlg. München, 1971. könyvéről, *Ethnographia*, 1973, 163. David ATKINSON, „Régi balladák” Angliában 1730 és 1780 között, ford. VADERNA Gábor = *Doromb. Közköltészeti tanulmányok* 10, szerk. CSÖRSZ RUMEN István, reciti, Budapest, 2022, 17–40.; Paula MACDOWELL, „A nyomtatás mestersége végzetes volt”. A szóbeli hagyomány eszméje a balladadiskurzusban, ford. VADERNA Gábor = *Doromb. Közköltészeti tanulmányok* 11, szerk. CSÖRSZ RUMEN István, reciti, Budapest, 2023, 17–44.; Éva GUILLOREL, *A bűn emlékezete. Szájhagyomány útján terjedő balladák, igazságszolgáltatás és társadalom Bretagne-ban az Ancient Régime idején*, ford. SZÁSZ Géza = *uo.*, 2023, 45–62.
- ⁴ A folklorisztika és irodalomtörténet szemléletváltását gazdag bibliográfiával mutatja be MIKOS Éva, Csörsz RUMEN István, *Közéletek magyarországi ponyvairodalom történetéhez (18–19. század)*, *Ethnographia*, 2023/134, 664–689.
- ⁵ Két antológia mutatja be a ponyvák műfaji és tematikus gazdagságát. A balladákat és elbeszélő énekeket tartalmazó III. kötet még kiadásra vár. *Magyar világi ponyvairodalom 1700–1820, I, Lírai dalok és versek*, s. a. r. CSÖRSZ RUMEN István, reciti, Budapest, 2018; *Magyar világi ponyvairodalom 1700–1820, II, Oktató és szórakoztató költészet*, s. a. r. CSÖRSZ RUMEN István, reciti, Budapest, 2020.
- ⁶ Az idézett árversek kiadása (több hasonló szöveggel együtt): *Magyar világi ponyvairodalom 1700–1820, II, 2020/113–123.*
- ⁷ Ld. POGÁNY Péter, *A magyar ponyva tüköre*, Helikon, Budapest, 1978.
- ⁸ *Grimm-mesék magyar ponyvákön (1850–1900)*, szerk. DOMOKOS Mariann, ReTextum 13., reciti – Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet, Budapest, 2022.
- ⁹ DOMOKOS Mariann, *Propagandaponyvák a dualizmus kori Magyarországon. A Históriaiák, Nóták a művelődés és a politika szolgálatában*, Korall, 2023, 73–93. <https://doi.org/10.52656/KORALL.2023.03>.
- ¹⁰ GREGUSS Agost, *A balladáról*, Pest, 1865, 169.
- ¹¹ CSÖRSZ RUMEN István, *Népballadánk egyik forrásvidéke: a közköltészet I.*, Néprajzi Látóhatár, 2003/3–4, 31–50.; BÓTA László, *Írások a régi magyar irodalom és a történeti elvű népballada-kutatás köréből*, Fekete Sas Kiadó, Budapest, 2018.
- ¹² Ld. KÜLLŐS, *i. m.*, 271–272.; 278–279.
- ¹³ ARANY János, *Költemények Szász Károlytól [1861] = AJÖM XI. Próza Művek 2*, s. a. r. NÉMETH G. Béla, Budapest, 1968, 203.
- ¹⁴ KRÍZA Ildikó, *A legendaballada. Epikai-lírai alkotások az irodalom és a folklór határán*, Budapest, 1982; *Uő, A legendaballada műfaji problémái. Népi Kultúra – Népi Társadalom XIII*, 1983, 255–266.; *Uő, Legendaballada = Magyar Néprajz V. Népköltészet*, Budapest, 1988, 372–380.; *Uő, A legendaballada műfaji megközelítésének lehetőségei = Uő, A magyar népballada. Fejezetek a balladakutatásból*, Debrecen, 1991, 74–112.
- ¹⁵ GULYÁS Éva, dr. SZABÓ László, *Túl a Tiszán, a szendrei határon. Népballadák és históriás énekek Szolnok megyéből*, Szolnok, 1975, 80.
- ¹⁶ Változatát ld. VARGYAS, *A magyar népballada... i. m. II.*, 623–625.
- ¹⁷ TAKÁCS Lajos, *Históriások, históriák*, Budapest, 1958; BÉKÉS István, *A magyar ponyva Pitaval*, Budapest, 1966; NAGY Janka Teodóra, *Bűnügyi históriák a ponyván = Vásárok világa II*, szerk. Szabó Géza, Szekszárd, 2007, 79–108.
- ¹⁸ *Pávás lány**; *Három eprésző lány**; *Templomkerülő**; *A kiirtott kocsmáros család**; *A gróf és az apáca**; *A öngyilkos szeretőgyilkos**; *99. Öngyilkos elhagyott szerető**; *100. Vadász és lánya**. Vö. VARGYAS, *A magyar népballada... i. m. II.*, 93–100. sorszámon. *-gal jelöltem az idegen eredetű szövegeket.
- ¹⁹ VARGYAS, *A magyar népballada... i. m. II.*, 779–785. „A német szöveget és dallamot ld. *uo.*”, 781–782.
- ²⁰ A szövegváltozatokról ld. KÜLLŐS, *i. m.*, 282–284.
- ²¹ KÁLMÁNY Lajos, *Szeged népe*, III, Szeged, 1891, 201. <https://mek.oszk.hu/08600/08688>
- ²² A szövegváltozatokról ld. KÜLLŐS, *i. m.*, 273–275.
- ²³ Régi, középkori balladák (83 db); balladaszerű régi énekek (9 db), 18–19. (20.) századi ponyvaballadák (8 db), betyárballadák (20 db); új balladák (14 db).
- ²⁴ I. Mágikus-mitikus énekek; II. Legendaballadák; III. Szerelmi balladák; IV. Családi balladák; V. Társadalmi konfliktusok; VI. Történeti balladák; VII. Hősi énekek, betyárballadák; VIII. Sirató- és balesetballadák; IX. Büntényballadák; X. Tréfás és csúfolódó énekek. KATONA Imre, *A európai népballadák típuskatalógusának kérdéseiről rendezett freiburgi értekezéslet*, *Ethnographia*, 1967, 613–616.
- ²⁵ KRÍZA Ildikó, *Ballada klasszifikáció – ballada műfaj = Uő, A magyar népballada. Fejezetek a balladakutatásból*, Debrecen, 1991, 44–53. Az idézet helye: *uo.*, 53.
- ²⁶ VIKÁR Béla, *A „Szűcs Marcsa” balladáról*, *Ethnographia*, 1905, 273–290., 338.; VARGYAS, *A magyar népballada... i. m. I.*, 125–129.; *i. m. II.*, 761–763.
- ²⁷ *I. m. I.*, 129.
- ²⁸ TARJÁNYI Eszter, *Kritikát író költő, avagy verset író kritikus. A balladateoretikus és a balladaszerző Erdélyi János, valamint a meggyilkolt fonó lány története*, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2014/4, 526–539.
- ²⁹ ERDÉLYI 1846, I., 379.
- ³⁰ „Este van, este van, nyolcat üt az óra” = ROMSICS Imre, „Nem messze van ide Kalocsa”. *A kalocsai szállások dala a 20. században*, Kalocsa, 2020, 1102.
- ³¹ Ld. BÉKÉS, *i. m.*, 67–72.

- ³² KÜLLŐS Imola, *Betyárok könyve*, Budapest, 1988, 85–93.
- ³³ BÉKÉS, *i. m.*
- ³⁴ A szövegcsaládról ld. VARGYAS, *i. m. II.*, 655–660. A ponyvaverset kiadta: BÉKÉS, *i. m.*, 40.
- ³⁵ Vö. POGÁNY, *i. m.*, 93–95.
- ³⁶ Ez már csak időbeli okokból sem lehetséges, ugyanis Mária Terézia 1780-ig uralkodott, ekkoriban Angyal Bandi még a huszadik évét sem töltötte be, és nem „betyárkodott”. Meglehet, hogy másokról (pl. Hadik Andrásról) szóló mondák kontaminálódtak az ő történetébe.
- ³⁷ PÓR Anna, *Balog István és a 19. század elejének népies színjátéka*, Akadémiai, Budapest, 1974.
- ³⁸ Változatait ld. VARGYAS, *i. m. II.*, 661–665.
- ³⁹ Legrészletesebb összefoglalása és a teljes ponyvavers kiadása: BÉKÉS, *i. m.*, 66–74.
- ⁴⁰ BÉRES András, *Barna Péter betyár balladájához*, Ethnographia, 1979, 85–89.
- ⁴¹ „Bujdosik a disznó kilenc malacával” kezdettel feljegyezték az *Alsókubini kéziratban* 1782 körül. *Régi Magyar Költők Tára XVIII/14, Közköltészet 3/A*, Budapest, 2013, 315.; jegyzetei: 614–617.
- ⁴² KÜLLŐS Imola, „Híres Benke Kotsis Pál nótája” 1818-ból. *Közköltési hírverstől a betyárballadáig = Doromb. Közköltészeti tanulmányok 2*, szerk. CSÖRSZ RUMEN István, Budapest, 2013, 87–110.
- ⁴³ A betyár személyéről, közköltészeti, folklór és irodalmi utóéletéről összefoglalóan ld. BÉKÉS, *i. m.*, 42–66.; POGÁNY, *i. m.*, 97–105.
- ⁴⁴ POGÁNY, *i. m.*, 98–100.
- ⁴⁵ Veszprém Megyei Levéltár XV. 4/d. nr. 19. A vers 19. századi kéziratos másolatán ez áll cím gyanánt: „*Milfajt Ferenc verse, amelyet kivégzése előtt félórával írt, amely időt Kopácsy József bíró kegyelemből adott neki.*” Teljes szövegét közölte: KÜLLŐS Imola, *Kivégzés előtti búcsúénekek*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1992, 629–630.
- ⁴⁶ A teljes szöveget kiadta: BÉKÉS, *i. m.*, 21.
- ⁴⁷ 1833-ból való Oroszi György mángorlóra karcolt képe, amely a betyárok kocsmái mulatozását ábrázolja, és 1889-ben készült az a mángorlófa, amely Zöld Marci, Becskereki és Palatinszki találkozását a hadnagyokkal ábrázolja a fegyverneki pusztán. (Vö. BÉKÉS, *i. m.*, 62., 63.)
- ⁴⁸ BOGYA József, *Bacchus házassága a nimfával = BÁN Imre, JULOW Viktor, Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában*, Akadémiai, Budapest, 1964, 172.
- ⁴⁹ Vö. KÁLMÁNY, *i. m.*, 22–23.
- ⁵⁰ VARGYAS, *i. m. II.*, 746–747.
- ⁵¹ CSENGERY Gusztáv, *Vasárnapi Újság*, 1863/47.
- ⁵² ABONYI Lajos, *A betyár kendője* (1872).
- ⁵³ ERDÉLYI János, *Népdalok és mondák I*, 1846, 382. DÖMÖTÖR Sándor, *A betyár kendője I–II. Népünk és Nyelvünk*, Szeged, IV. 31–34.; 73–76.
- ⁵⁴ KÜLLŐS Imola, *A latorköltészet és betyárfolklor összefüggéseiről*, Ethnographia, 2004, 405–433.
- ⁵⁵ BÉKÉS, *i. m.*, 171.
- ⁵⁶ HOLICS-SZÉKELY László, *Georg Schobri der Räuber Hauptman in Ungarn*; ugyanez magyarul: *Sobri György (!) magyar rablóvezér – Jellemkép a legújabb időkben*, Lipcse, 1837. Ebből készült a legkorábbi magyar témájú francia betyárregény is 1839-ben, majd egy zenés-táncos színmű, amelyet Párizsban és Berlinben is bemutattak. (Vö. KÜLLŐS, *Betyárok... i. m.*, 109.) További ponyvák: *Sobri Jóska a híres és rettegett bakonyi betyár élete és kalandjai*, Budapest, é. n.; *Sobri Jóska a híres úri betyár kalandjai vagy a magyar Rinaldo Rinaldini*, Budapest, é. n.; *Sobri Jóska haramiák kapitánya, mint szatócs, könyvnyomtató, kalapos és gyógyszeráros, úgyszinte mostani sorsa Amerikában. Írta ő maga*, Pest, 1843; E. M. OETTINGER, „*Schobri, Ungarns grösster Bandit*”, Lipcse, 1863; *Sobri Jóska hírhedt viselt dolgai az 1836. és 1837. években*, leírta Kaszás Máté, Budapest, 1875.
- ⁵⁷ A teljes ponyvaverset ld. BÉKÉS, *i. m.*, 214–217.; a Bogár Imre-ballada szöveg- és dallamváltozatait ld. VARGYAS, *i. m. II.*, 635–641.
- ⁵⁸ BÉKÉS, *i. m.*, 211–213.
- ⁵⁹ VARGYAS, *i. m. II.*, 284–301.
- ⁶⁰ CSÖRSZ RUMEN István recenziója RUDASNÉ BAJCSAY Márta *Folyosóról folyosóra... A variánsok útvesztői között* (L'Harmattan, Budapest, 2016) könyvéről, Ethnographia, 2016/4, 674.
- ⁶¹ VARGYAS, *i. m. II.*, 606–619.
- ⁶² *Uo.*, 613.
- ⁶³ KÜLLŐS Imola, *Betyárfolklor és nemzeti önkép – Magyarországon és Európában = Közelítések. Néprajzi, történeti, antropológiai tanulmányok Hofer Tamás 60. születésnapjára*, szerk. MOHAY Tamás, Debrecen, 1992, 271–284.